

Tomasz Sowada

*Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej
e-mail: tomasz.sowada@amu.edu.pl*

Etyka badań w geografii społecznej. Kodyfikacja a praktyka badawcza

Zarys treści: Celem artykułu jest wywołanie w środowisku geografów dyskusji nad kwestiami etycznymi związanymi z prowadzeniem badań społecznych, szczególnie z wykorzystaniem metod jakościowych. Autor w pierwszej kolejności omawia ogólne kwestie dotyczące rozumienia standardów etycznych w nauce oraz ich kodyfikacji. Następnie przechodzi do wybranych zagadnień związanych z etyką prowadzenia badań społecznych, uwzględniając specyfikę geografii społeczno-ekonomicznej oraz nowe wyzwania wynikające z rozwoju technologii informacyjnych. W podsumowaniu autor zajmuje stanowisko, zgodnie z którym złożoność kwestii etycznych nie pozwala na rozwiązanie wszystkich dylematów w drodze stosowania zbioru skodyfikowanych zasad, a jedynie w drodze pogłębionej refleksji oraz ciągłej wymiany doświadczeń i dyskusji w środowisku badaczy.

Słowa kluczowe: etyka, badania, geografia człowieka, geografia społeczna

Wprowadzenie

Pola zainteresowań współczesnej geografii społeczno-ekonomicznej obejmują coraz to nowsze aspekty ludzkich zachowań w przestrzeni. Wiążą się z tym zarówno nowe orientacje badawcze, jak i rozwój aparatu metodologicznego. Ze względu na przedmiot zainteresowań, wielu geografów stosuje metody zapożyczone z nauk społecznych, między innymi: socjologii, antropologii kulturowej, psychologii społecznej. Powszechne w geografii człowieka techniki badań społecznych, szczególnie te o charakterze jakościowym – wywiady pogłębione i grupowe, metody biograficzne, analiza dyskursu, jakościowa obserwacja uczestnicząca – wiążą się z daleko idącymi interakcjami pomiędzy badaczem a badanym (Clark 1991, Winchester 1996, Hay 2000, Flowerdew, Martin 2005, Hammersley, Traianou 2012). Są to zarówno interakcje bezpośrednie, jak i te przy użyciu nowych technologii komunikacyjnych, bazujących na dynamicznym rozwoju Internetu i urządzeń mobilnych.

Natura badań społecznych wymaga przykładania szczególnej wagi do kwestii etycznych. Część autorów wyróżnia wręcz kolejną, obok empiryzmu, instrumentalizmu i postmodernizmu, tendencję badawczą, nazywaną etycyzmem (Edwards, Mauthner 2005). W takim ujęciu zagadnienia natury etycznej stają się podstawą i celem realizacji badań, które służyć mają na przykład promowaniu społecznej sprawiedliwości (Hammersley 1999). Rosnące znaczenie etyki przejawia się również w zmianie języka badań społecznych, polegającej na odejściu od posługiwania się pojęciem „przedmiotu badań” (ang. *research subject*) do „uczestnika badań” (*research participant*). Podkreśla to zmiany w podejściu badaczy do relacji z badanym, a konkretnie przejście od traktowania przedmiotowego do podmiotowego (Birch, Miller 2005). We wczesnych latach 80. XX w. zagadnienia natury etycznej znalazły się również w kręgu zainteresowań geografów społecznych, poszukujących odpowiedzi na liczne pytania dotyczące relacji etyki z omawianą dziedziną badawczą (Mitchell, Draper 1982, 1983). W kolejnej dekadzie w świetle narastającego zainteresowania omawianą problematyką oraz częstego podejmowania przez geografów kwestii sprawiedliwości społecznej, pojawiły się wręcz głosy o „zwrocie moralnym” w geografii człowieka (Smith 1997, Hay 1998, Proctor 1998).

Celem artykułu jest przede wszystkim zwrócenie uwagi na konieczność uwzględniania kwestii etycznych na każdym etapie badań społeczno-geograficznych oraz wywołanie w środowisku polskich geografów społecznych dyskusji nad dylematami etycznymi pracy badawczej. Inspiracją do jego powstania były dylematy, z którymi mierzyłem się podczas realizacji mojego pierwszego projektu opartego w dużej mierze na danych jakościowych. O ile znalezienie zagranicznej literatury przedmiotu nie było problemem, o tyle niełatwo było znaleźć w najbliższym środowisku osoby posiadające praktyczne doświadczenie w rozwiązywaniu problemów etycznych w badaniach jakościowych z zakresu geografii. W świetle prowadzonych przez kolegów badań stało się to dla mnie inspiracją do głębszych przemyśleń, które z kolei zaowocowały wystąpieniem konferencyjnym o tematyce zbieżnej z zamieszczonym tu artykułem. Mam nadzieję, że powstanie tego tekstu zwiększy świadomość zagadnień etycznych wśród polskich geografów i ułatwi pracę kolejnym badaczom stosującym liczne techniki badań jakościowych.

Artykuł, zgodnie z przyjętym celem, ma charakter dyskusyjno-przeglądowy. Zamierzam w nim omówić podstawowe kwestie etyczne w odniesieniu do badań społeczno-geograficznych, posiłkując się literaturą przedmiotu, najczęściej wywodzącą się z różnych dyscyplin badań społecznych. Zwrócę również uwagę na to, jak zachowanie odpowiednich standardów etycznych może wpływać na wyniki badań. W pierwszej kolejności podejmę tematykę ogólnych standardów etycznych działalności badawczej oraz ich kodyfikacji. Będę w tym przypadku sięgał zarówno do artykułów naukowych, podręczników akademickich, jak i kodeksów etycznych przyjętych przez środowiska naukowe. Odniosę się przy tym szczegółowo do najbardziej podstawowych zasad związanych z etyką badawczą, mając na uwadze specyfikę badań geograficznych i przyglądając się nowym wyzwaniom dotyczącym rozwoju technologicznego. Etyczne aspekty działalności badawczej będę rozpatrywał w kategorii pewnych ograniczeń odnoszących się

przede wszystkim do właściwego traktowania uczestników badań. Ich przykładami są: konieczność udzielenia dobrowolnej zgody na udział w badaniu, prawo rezygnacji z uczestnictwa w badaniu w dowolnym momencie, zapewnienie pełnej anonimowości czy pozornie powszechnego dostępu do różnego rodzaju informacji i danych zamieszczonych w Internecie.

Standardy etyczne w działalności naukowej

Samo pojęcie etyki badawczej bywa rozumiane na różne sposoby, w naukach przyrodniczych i ścisłych ogranicza się do zagadnień związanych z brakiem rzetelności badań, ich fałszowania czy też kopiowania cudzego dorobku. Specyfika badań społecznych, wymagających ciągłego kontaktu z ludźmi, skłania jednak do przyjęcia szerszej definicji. Galewicz (2009) definiuje etykę badań naukowych jako „pewien szczegółowy, względnie wyodrębniony dział etyki normatywnej, w którym rozpatruje się etyczne aspekty czynności badawczych, wykonywanych w ramach nauki. Głównym zadaniem tej dyscypliny jest ustalenie i uzasadnienie reguł, których z etycznego punktu widzenia powinni przestrzegać wykonawcy tych czynności”. Tak zdefiniowana etyka badawcza obejmuje swoim zakresem znaczeniowym nie tylko kwestie rzetelności czy uczciwości naukowej, ale również problematykę relacji pomiędzy badaczem a badanymi oraz społecznej odpowiedzialności naukowców. Wśród funkcji pełnionych przez etykę w procesie badawczym wymienia się między innymi: wpływ na integralność badań i ich wyników, zabezpieczenie uczestników przed potencjalnymi szkodami i budowanie społecznego zaufania (Hay 1998).

W jednej z pierwszych prac geograficznych poświęconych kwestiom etyki badań w naszej dyscyplinie, Mitchell i Draper (1983) wskazują cztery sposoby radzenia sobie z moralnymi dylematami badacza: samokontrola, odpowiedzialność dyscyplinarna, kontrola instytucjonalna i kontrola zewnętrzna. W tym tekście traktuję je komplementarnie jako zbiór strategii działania, które stosowane łącznie pozwalają planować i realizować badania naukowe z zachowaniem odpowiednich standardów etycznych. Podobnie jak przywoływani autorzy – priorytetowo traktuję w tym przypadku samokontrolę. Wsparcie instytucjonalne i wszelkie formy kontroli są w takim ujęciu narzędziami pomocniczymi, tworzącymi ramy ułatwiające podejmowanie indywidualnych decyzji przez osoby odpowiedzialne za realizację badań. W tym zakresie pozostaje mi zgodzić się ze słowami Dienera i Crandalla (1978), według których ślepe trzymanie się kodeksu etycznego nie przesądza o moralności. Hay (2010) niejako uzupełnia tę myśl, pisząc, że etyczne badania realizowane są przez badacza skłonnego do przemyśleń i refleksji, dysponującego odpowiednią wiedzą geografa, który postępuje właściwie ze względu na przekonanie, że tak należy postępować, a nie ze względu na przymus, wynikający np. z kodeksów etycznych. Niezbędna jest bowiem głębsza refleksja, rozpatrzenie indywidualnych okoliczności i kontekstu, w którym występuje konkretny dylemat natury etycznej.

Ze względu na rosnącą odpowiedzialność spoczywającą na badaczach, kontrowersje (a niekiedy wręcz skandale) związane z badaniami oraz konieczność budowania społecznego zaufania wobec środowiska naukowego, wśród przedstawicieli różnych dyscyplin kielkowała idea kodyfikacji zagadnień etycznych dotyczących działalności zawodowej. Kodeksy etyki wypracowywane w drodze dyskusji pomiędzy przedstawicielami określonej dziedziny wiedzy miały stanowić zbiory zasad czy wskazówek umożliwiających rzetelne, uczciwe i nieprzynoszące szkód społecznym prowadzenie badań (Diener, Crandall 1978, Hay 1998). Przykładem ogólnego zbioru zasad odnoszących się do działalności naukowej jest Kodeks Etyki Pracownika Naukowego, opracowany przez Komisję do spraw Etyki w Nauce i uchwalony przez Zgromadzenie Ogólne Polskiej Akademii Nauk. Szczegółowe wytyczne z zakresu etyki zawierają jednak kodeksy dziedzinowe czy też dyscyplinowe¹.

W artykule odnoszę się głównie do Kodeksu Etyki Socjologa jako przykładu wewnętrznej regulacji kwestii etycznych, przyjętej przez środowisko funkcjonujące w obrębie konkretnej dyscypliny naukowej. Wybór Kodeksu Etyki Socjologa nie jest przypadkowy i wynika z coraz częściej obserwowanego przeplatania się zarówno wątków podejmowanych w badaniach geograficznych i socjologicznych, jak i metod stosowanych przez przedstawicieli obu dyscyplin². Warto w tym miejscu wyjaśnić, że wspomniany dokument z założenia nie jest zbiorem powszechnie obowiązujących reguł postępowania, a jedynie zasad pomocnych w prowadzeniu uczciwej i rzetelnej działalności zawodowej. Wskazuje on zagadnienia i zasady etyczne oraz problemy i konflikty interesów, które mogą pojawiać się w praktyce działalności badawczej socjologa, a które należy uwzględniać podczas planowania i realizacji projektów badawczych. Odstępstwo od zasad kodeksu, zgodnie z jego zapisami, nie jest niedopuszczalne, ale powinno być wynikiem przemyślanej decyzji badacza, nie zaś – jego ignorancji. Tego typu podejście może wzbudzać wątpliwości związane z relatywizmem etycznym. W praktyce jest to jednak odwołanie do wiedzy i zdrowego rozsądku badacza lub odpowiednich komisji etycznych. Podnoszący kwestię relatywizmu etycznego w badaniach geografowie podkreślają, że zjawisko to jest szczególnie istotne dla przedstawicieli naszej dyscypliny. Częste badania porównawcze w ujęciu przestrzennym oznaczają wchodzenie w interakcje z przedstawicielami zróżnicowanych społeczności (a także społeczeństw), wśród których obowiązywać mogą różne zestawy norm (w tym moralnych i etycznych). Innymi słowy – odmienne może być postrzeżenie tego,

¹ Np. Kodeks Etyki Socjologa (Polskie Towarzystwo Socjologiczne); Ethics Guide (British Sociological Association); Code of Ethics (American Sociological Association); World Medical Association Declaration of Helsinki Ethical Principles for Medical Research Involving Human Subjects; Kodeks Etyczny Psychologa Polskiego Towarzystwa Psychologicznego; Code of Ethics of the American Anthropological Association czy Statement on Professional Ethics Endorsed by the Council of the American Association of Geographers.

² Np. projekt: Cyberprzestrzeń czy rozszerzona rzeczywistość – przestrzenny wymiar nowych mediów jako cyfrowa warstwa palimpsestu miejsca, realizowany pod kierownictwem dr. Michała Rzeszewskiego przez pracowników Wydziału Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej oraz Wydziału Socjologii UAM.

co „dobre i złe”, a więc również tego, jakie postępowania badacza będą społecznie akceptowalne (Smith 1997).

Treść kodeksu przyjętego przez socjologów odnosi się do takich zagadnień, jak: uczciwość zawodowa; relacje z uczestnikami badań; badania niejawne; anonimowość, prywatność, poufność; relacje ze sponsorami i podmiotami finansującymi badania; socjolog jako nauczyciel; zobowiązania wobec nauki i społeczeństwa. Podobnego zakresu tematycznego dotyczą liczne pozycje literaturowe odnoszące się do kwestii etycznych w badaniach naukowych (de Laine 2000, Hammersley, Traianou 2000, Mauthner i in. 2005). W tym punkcie należy raz jeszcze przypomnieć, że wymienione formy kodyfikacji kwestii etycznych nie są wystarczającym narzędziem rozwiązującym wszelkie etyczne dylematy. W literaturze krytycznej bywają wręcz sprowadzane do roli odczłowieczonych, zbiurokratyzowanych narzędzi niedających faktycznej możliwości decydowania w sprawach moralnych uzależnionych od kontekstu, wartości czy emocji w określonym miejscu i czasie (de Laine 2000). Jako przyczynę takiego stanu rzeczy wskazuje się nadmierną inspirację lub próbę bezrefleksyjnej implementacji standardów wypracowanych na bazie medycyny lub „twardej” nauki, zakładającej wykorzystanie metod ilościowych, pozwalających na uzyskiwanie powtarzalnych wyników, w stosunku do badań jakościowych (Winchester 1996).

Odnosząc się do ogólnych standardów etyki badawczej, skupię swoją uwagę przede wszystkim na tematyce relacji z badanymi, tym bardziej istotnej, im bardziej „kontaktowe” prowadzimy badania. Kluczowa jest dla mnie w tym przypadku sama świadomość, że wejście w toku badania w relacje z różnymi osobami i grupami społecznymi każdorazowo ma wymiar etyczny (Polskie Towarzystwo Socjologiczne). Brak owej świadomości prowadzić może do zaniedbań wpływających nie tylko na etyczny, ale niekiedy również na merytoryczny wymiar realizowanych projektów badawczych. Należy przy tym pamiętać, że brak formalnego przymusu konsultowania się z komisją etyczną czy też przestrzegania określonych zasad kodeksu etyki, nie oznacza zwolnienia z obowiązku zachowania odpowiednich standardów etycznych. Jako przykład wskazać mogę projekt „Anatomia działań zbiorowych na rzecz przestrzeni sąsiedzkich”, realizowany pod własnym kierownictwem i przy wsparciu Narodowego Centrum Nauki. Projekt z formalnego punktu widzenia nie wymagał zgody ani opinii żadnej komisji etycznej. W praktyce jednak bazuje on na metodach jakościowych i zakłada znaczny poziom interakcji z badanymi, co samo w sobie wymaga dbałości o etyczną stronę całego przedsięwzięcia. W takich sytuacjach szczególnie przydatne okazują się rozmaite kodeksy czy prace naukowe dotyczące etyki badań różnego typu. W razie wątpliwości pomocą służą również funkcjonujące przy uczelniach komisje etyczne³. Ze względu na tematykę artykułu, szczególnie interesujący jest fakt istnienia w niektórych placówkach zagranicznych komisji etycznych dedykowanych w całości geografii,

³ Np. Komisja Etyczna UAM ds. Badań Naukowych Prowadzonych z Udziałem Ludzi, Komisja Etyki ds. Projektów Badawczych Instytutu Psychologii UAM, Komisja Rektorska ds. Etyki Badań Naukowych z Udziałem Człowieka (UW), Komisja ds. Etyki Badań Instytutu Socjologii UW, Komisja Bioetyczna Uniwersytetu Jagiellońskiego, Komisja ds. Etyki Badań Naukowych Instytutu Psychologii UJ.

np. The Geography Ethics Committee (University of Exeter). Podstawowym zadaniem tego rodzaju organów i instytucji jest zagwarantowanie, że badania nie będą wiązały się ze szkodą dla ich uczestników, w drodze opiniowania lub wyrażania zgody na realizację poszczególnych projektów (de Laine 2000).

Relacje z badanymi

Przechodząc do kluczowej części tego artykułu, omówię wybrane, najbardziej podstawowe kwestie dotyczące relacji na linii badacz–uczestnicy badania. Naczelna zasada, którą należy się kierować w badaniach społecznych, może być sprowadzona do słów kojarzonych powszechnie z medycyną: po pierwsze nie szkodzić. Jej treść, dostosowana do potrzeb środowiska, wyrażona została w następujących słowach w Kodeksie Etyki Socjologa: „Socjologowie mają obowiązek zapewnić, by prowadzone badania nie miały negatywnego wpływu na stan fizyczny, społeczny i psychiczny ich uczestników. Powinni dążyć do ochrony praw badanych, ich interesów, wrażliwości i prywatności, nawet, jeśli wyważenie sprzecznych interesów może okazać się trudne” (Kodeks Etyki Socjologa Uchwalony przez Walne Zgromadzenie Delegatów Polskiego Towarzystwa Socjologicznego dnia 25 marca 2012 r., s. 2). Zapis ten wyraża niejako ideę etycznego postępowania w relacji z badanymi i jest punktem wyjścia do dalszych rozważań.

Dobrowolna i świadoma zgoda

Warunkiem wstępnym, niezbędnym do rozpoczęcia gromadzenia danych jest uzyskanie dobrowolnej i świadomej zgody na uczestnictwo w badaniu. W praktyce oznacza to, że każdy uczestnik badania powinien zostać w sposób jednoznaczny poinformowany o przedmiocie badania, sposobie jego realizacji i sposobie rozpowszechniania wyników. Badani powinni być też świadomi możliwości odmowy udziału w badaniach lub odstąpienia od dalszego udziału na dowolnym etapie. Należy przy tym pamiętać, że udzielona zgoda nie zwalnia badacza z odpowiedzialności za skutki swojej pracy. Innymi słowy: powinien on przewidywać potencjalne, niekorzystne dla uczestników konsekwencje badań i minimalizować ryzyko ich wystąpienia. Zdaniem niektórych autorów, zgoda powinna być również podtrzymywana i renegocjowana nie tylko podczas bezpośredniego kontaktu z badanym, ale też w trakcie analiz i na etapie publikacji wyników, w czym pomocne może być prowadzenie dziennika badawczego (Miller, Bell 2005).

Uzyskanie dobrowolnej i świadomej zgody oraz udzielenie pełnej informacji o badaniu staje się problematyczne w przypadku badań niejawnych, które same w sobie pozostają w sprzeczności z przywoływaną zasadą. Ukryte obserwacje uczestniczące i nieuczestniczące należy w związku z tym stosować wyłącznie w sytuacji, kiedy inne metody nie umożliwiają pozyskania istotnych danych. Przykładem są sytuacje, w których sama świadomość bycia badanym może wpłynąć na zachowanie uczestników, między innymi w przypadku sfer życia trudno

dostępnych ze względu np. na utajone interesy czy nielegalny charakter działalności (Mitchell, Draper 1983). Podobne obostrzenia dotyczą badań eksperymentalnych, w których rzeczywisty cel jest ukrywany przed uczestnikami, a badania niejawne są pierwszym wskazanym przeze mnie przykładem, w którym rozstrzygnięcia natury etycznej zależne są od decyzji badacza.

Anonimowość

W przypadku badań społecznych szczególnie istotne z etycznego punktu widzenia jest zapewnienie badanym możliwie najwyższego stopnia anonimowości i poufności. Uczestnik badania powinien wiedzieć, w jaki sposób i na jakim poziomie owa anonimowość zostanie zapewniona. Na badaczu spoczywa natomiast odpowiedzialność związana z utrzymaniem gwarantowanego poziomu poufności na każdym etapie realizacji badania. Poufność lub prywatność jest tutaj rozumiana jako prawo do nieuczestniczenia w badaniu, braku ingerencji w prywatną sferę życia i niebycia obserwowanym oraz do uniemożliwienia identyfikacji podmiotu na podstawie wypowiedzi czy innych obserwacji zgromadzonych w trakcie badań (Mitchell, Draper 1983)

Należy w tym miejscu zaznaczyć, że anonimowość, szczególnie w badaniach jakościowych, wiąże się nie tylko z wymogami natury etycznej, ale jest uzasadniona z przyczyn merytorycznych. Anonimizacja wypowiedzi uczestników badania wpływa bowiem na ich prawdomówność oraz chęć prowadzenia rozbudowanej rozmowy na przedmiotowy temat. Z zagadnieniem tym zetknąłem się we własnej pracy badawczej, gromadząc materiał do swojej rozprawy doktorskiej oraz książki pt. „Ruchy miejskie w działaniu. Oblicza partycypacji” (Sowada 2019). Jedną z osób, zatrudnioną w urzędzie miejskim, zapytana o stosunek do partycypacji społecznej w zarządzaniu miastem, przed udzieleniem odpowiedzi poprosiła o szczegóły związane z poufnością wywiadu. Przypomniałem jej więc przedstawione wcześniej założenia. W publikacjach miały pojawić się cytaty z wywiadów opatrzone opisem respondenta zawierającym następujące charakterystyki: miasto zamieszkania, płeć, wiek oraz informację, czy jest to osoba wywodząca się ze środowiska ruchów miejskich czy też samorządu terytorialnego. Usłyszałem wtedy, że nawet w stosunkowo dużym mieście informacje te mogą być wystarczające do identyfikacji rozmówcy i spotkałem się z odmową dalszej rozmowy. Pod wpływem tego zdarzenia zgodziłem się ograniczyć charakterystykę do miasta zamieszkania i informacji, czy osoba powiązana jest z ruchami miejskimi czy władzami lokalnymi. Na takich zasadach, których trzymałem się do końca realizacji projektu, rozmowa była kontynuowana. Inna osoba, zasiadająca w radzie miejskiej, również kontynuowała rozmowę dopiero po uściśleniu, że poufność badania uniemożliwi jej identyfikację na podstawie charakterystyki zawartej w finalnych publikacjach. Powodem były w tym przypadku poglądy znacząco odmienne od dominujących poglądów ugrupowania, które zapewniło rozmówcy miejsce na liście wyborczej. Jest to przykład sytuacji, w której zachowanie standardów etycznych zapewniających faktyczną anonimowość, wpłynęło na treść wypowiedzi uzyskanych

w badaniu. W takim przypadku badacz po raz kolejny stawał przed koniecznością wyboru, tym razem związanego z poziomem poufności. Informacje ujawnione w publikacjach naukowych nie powinny zawierać danych umożliwiających identyfikację (czy choćby prawdopodobieństwo identyfikacji) konkretnych osób. Jednocześnie powinny dostarczać możliwie szerokiej wiedzy na temat badanego zjawiska (w powyższym przykładzie ujawnione charakterystyki respondentów były niezbędne do dokonywania porównań pomiędzy badanymi z różnych miast lub reprezentującymi różnych aktorów partycypacji społecznej). Zachowanie poufności jest szczególnie trudne w przypadku osób pełniących funkcje publiczne, zwłaszcza gdy jest to informacja kluczowa lub badanie obejmuje wyłącznie takie osoby (np. prezydentów miast wojewódzkich). Kodeksy etyczne dopuszczają niekiedy odstępstwa od zachowania zasady poufności w odniesieniu do organizacji publicznych, organów administracji czy urzędników, co może jednak nieść określone skutki dotyczące treści zgromadzonych w toku badania danych. Osoby publiczne mogą być bardziej skłonne do udzielania wypowiedzi sygnowanych ich własnym imieniem i nazwiskiem, co może jednak grozić próbą wykorzystania badań jako platformy komunikacji politycznej.

Badani wymagający szczególnej uwagi

W literaturze przedmiotu oraz licznych kodeksach pojawiają się informacje o uczestnikach badań, wobec których obowiązują szczególne wymagania etyczne. Są to między innymi: dzieci, osoby starsze, chorzy, osoby z niepełnosprawnościami fizycznymi i psychicznymi (Ratzan 1980, Morrow, Richards 1996, Niedbalski 2017). W wielu z wymienionych przypadków, obok dobrowolnej i świadomej zgody badanego, potrzebna jest zgoda rodzica, pełnomocnika czy prawnego opiekuna. Szczególnej dbałości wymaga również dopilnowanie, aby przedmiot, treść i planowane efekty badania były zrozumiałe dla jego uczestników niezależnie od ograniczeń wynikających z ich wieku czy stanu zdrowia. Wyzwaniem są też dodatkowe szkody, które mogą dotknąć wskazanych grup uczestników w konsekwencji udziału w badaniach.

Niedbalski (2017) w swej pracy omawia dylematy etyczne wynikające z prowadzenia badań wśród osób z niepełnosprawnościami. Kwestie problemowe, z którymi spotkał się w trakcie badania, to: zdobywanie zaufania w środowisku osób niepełnosprawnych; etnocentryzm; emocjonalny kontekst badań; wpływ badanego środowiska na badacza i związane z nim przemiany w postrzeganiu badanych; wyznaczanie granic eksploracji badawczej w sposób umożliwiający naukowe poznanie badanego zjawiska, ale nie niosący szkody dla badanych. Jak podkreśla powołany autor, wystąpienie tego rodzaju dodatkowych dylematów uzależnione jest od docelowej grupy badanych, trudne do przewidzenia i niemożliwe do rozwiązania na podstawie zapisów kodeksu etyki.

Specyfika w badaniach geograficznych

Przeważająca część przywoływanych dylematów etycznych była w pewnym sensie uniwersalna lub wspólna dla różnych nauk społecznych, co ma związek z przenikającymi się polami zainteresowań oraz częściowo wspólną metodyką badań. Nie oznacza to jednak, że nie istnieją problemy etyczne charakterystyczne lub szczególnie istotne dla badań geograficznych. Niezwykle ważne stają się dla przedstawicieli naszej dyscypliny kwestie pozyskiwania, analizy i przetwarzania danych o charakterze przestrzennym. Z takowymi zmagali się bez wątpienia członkowie zespołu badawczego pod kierownictwem Jacka Kotusa, realizujący projekt pt. „Przyjezdni w strukturze miasta – miasto wobec przyjezdnych: studenci i turyści w mieście w kontekście koncepcji city users”. Częścią projektu był eksperyment behawioralny, w którym uczestniczyli turyści, wyposażeni w trackery GPS. Ich jedynym zadaniem była podróż w uzgodnionym terminie do obcego miasta i spędzenie w nim kilku dni, podczas kiedy rejestratory zapisywały szczegółowe dane na temat lokalizacji i przemieszczeń (Kotus i in. 2015). Uczestnicy byli w tym przypadku w pełni poinformowani o przebiegu i celu badań, wyrazili odpowiednie zgody w formie pisemnej i otrzymali gratyfikację za udział w badaniu. Kilkun dniowa, całodobowa rejestracja lokalizacji jest dla mnie dobrą ilustracją tego, jak daleko w sferę ludzkiej prywatności mogą wkraczać badania podejmowane na gruncie geografii, jak wiele potencjalnych konsekwencji musi przewidzieć badacz i jak wiele informacji dostarcza w niektórych przypadkach badany.

Kwestie etyczne komplikują się jeszcze bardziej, kiedy dane lokalizacyjne zbierane są w miejscu zamieszkania i codziennego funkcjonowania badanych. Tego rodzaju badanie zostało przeprowadzone m.in. w odniesieniu do studentów zamieszkujących Poznań i Trójmiasto w ramach już przywoływanego projektu (Kotus i in. 2015) lub w ramach projektu dotyczącego zachowań transportowych w mieście postsocjalistycznym (Radzimski, Gadziński 2018). W obu przypadkach badacze stanęli przed dodatkowymi dylematami związanymi z pozyskiwaniem informacji na temat miejsca zamieszkania i pracy, miejsc często odwiedzanych i stałych ścieżek przemieszczania się badanych w środowisku życia.

Chciałbym tu jeszcze powrócić do przykładu własnych badań, który poruszałem już pisząc o sposobach zapewniania badanym maksymalnej poufności. W moim przypadku polegało to na rezygnacji z informowania o wieku i płci osób, których wypowiedzi cytowałem w publikacjach naukowych, pozostawiając jedynie informację o „afiliacji” oraz mieście zamieszkania badanych. Dla socjologa zbędny mógłby się w tym badaniu okazać komponent przestrzenny, którego usunięcie prawdopodobnie dałoby możliwość informowania o płci i wieku uczestników badania (wątpliwa byłaby możliwość identyfikacji takiej osoby w skali całego kraju). Co więcej, to właśnie te charakterystyki mogłyby być kluczowe w celu dokonania porównań ze względu na sylwetkę rozmówcy. Dla mnie jako geografa najważniejsza była jednak możliwość dokonania porównań pomiędzy mieszkańcami różnych miast, kosztem czego skłonny byłem poświęcić analizy cech demograficznych.

Etyka badań w Internecie

Współcześnie projekty naukowe coraz częściej uwzględniają badania prowadzone za pośrednictwem Internetu. Dotyczy to niemal każdej dziedziny nauk społecznych, włączając w to geografię człowieka. Ta stosunkowo nowa sfera ludzkiej aktywności jest zarówno przedmiotem badań (geografia Internetu, geografia cyfrowa), jak i dostarcza medium dla nowych metod badania zjawisk tradycyjnych. Nowe technologie komunikacyjne umożliwiają szybkie docieranie do dużej liczby respondentów i zdalne zbieranie danych, obniżają koszt badań oraz ułatwiają ich koordynację. Niosą ze sobą jednak też pewne ograniczenia oraz wyzwania natury etycznej (Hammersley, Traianou 2012). Dotyczą one zarówno trudności w wypełnieniu standardów etycznych stworzonych w odniesieniu do badań tradycyjnych, jak i pojawienia się dodatkowych wyzwań, charakterystycznych tylko dla badań prowadzonych on-line (Hewson i in. 2003).

Podstawowymi problemami są w tym przypadku kwestie, takie jak uzyskiwanie świadomej i dobrowolnej zgody na uczestnictwo w badaniu czy zapewnienie bezpieczeństwa transmisji danych. O ile w przypadku różnego rodzaju wywiadów czy ankiet istnieje możliwość jednoznacznego i obszernego poinformowania o badaniu, uzależnienia udziału w badaniu od wyrażenia zgody oraz umożliwienia odstąpienia od uczestnictwa w dowolnym momencie, o tyle problematyczne jest stwierdzenie, czy respondent jest w pełni władz do podejmowania samodzielnych decyzji (choćby ze względu na wiek). Trudne lub niemożliwe jest także pozyskiwanie zgody na udział w badaniach w środowisku pozostającym poza kontrolą badacza, np. w internetowych grach komputerowych, nieprzystosowanych do bycia przedmiotem badań. W takich przypadkach badania przyjmują charakter niejawnego, co samo w sobie może budzić wątpliwości natury etycznej (Batorski, Olcoń-Kubicka 2006).

Problematyczne w wielu przypadkach jest dostrzegane już od lat 90. XX w. zatarcie różnic pomiędzy sferą publiczną a prywatną w Internecie (Jones 1994). Wśród badaczy podejmujących w swoich pracach kwestie związane z wykorzystaniem treści opublikowanych w ogólnym dostępie w Internecie nie ma zgody co do etyki takiego postępowania. Opinie na ten temat są zróżnicowane – od traktowania treści on-line jako ogólnodostępnych i możliwych do wykorzystania na własny użytek, przez stanowiska pośrednie uzależniające takowe wykorzystanie od rodzaju publikowanych treści, aż po restrykcyjne stanowiska badaczy, dla których wykorzystanie materiałów publikowanych w Internecie wymaga każdorazowo świadomej i dobrowolnej zgody ich autora (Waskul 1996, Denzin 1999, Flicker i in. 2004).

Dla geografów rozwój technologii wiąże się m.in. z coraz szerszym stosowaniem systemów informacji geograficznej zarówno na etapie zbierania danych, jak i ich wizualizacji czy upowszechniania wyników. Przykładowe dylematy etyczne wiążą się w tym przypadku choćby z użyciem do celów badawczych danych z platform, które zostały stworzone w innym celu. Wykorzystanie przez badacza wyników badania ankietowego lub dyskusji internetowej, których podstawą była integracja interfejsu z mapą, a celem – włączenie społeczności lokalnej np.

w proces planowania przestrzennego albo decydowania o przestrzennej dystrybucji usług publicznych, rodzi problemy już na etapie uzyskiwania świadomej i dobrowolnej zgody. Względnie prostym rozwiązaniem wydaje się w tej sytuacji odgórne poinformowanie uczestników, że „partycypacyjna” mapa służy także do celów badawczych, a wyniki ankiety/dyskusji będą miały wpływ na decyzje podejmowane przez władze lokalne oraz staną się bazą danych wykorzystywaną przez naukowców. Taka deklaracja może jednak odstraszyć część potencjalnych użytkowników danej platformy, a tym samym – wykluczyć ich z możliwości udziału w podejmowaniu istotnych decyzji i realizowania swoich praw obywatelskich.

Podsumowanie

W artykule omówiono tylko kilka kwestii problemowych związanych z etyką badań społecznych, realizowanych również na gruncie geografii społeczno-ekonomicznej. Należy pamiętać, że tworzą one zaledwie wierzchołek góry lodowej, a wachlarz problemów natury etycznej, z którymi zmagają się osoby prowadzące badania społeczne, jest bardzo szeroki. Ich rozwiązania niemal każdorazowo wymagają indywidualnego podejścia i dogłębnego przemyślenia, gdyż stosowanie się do zaleceń kodeksów etyki czy uzyskanie akceptacji ze strony komisji etycznych jest działaniem wystarczającym właściwie wyłącznie z formalnego punktu widzenia. Etyka w badaniach jakościowych ma zaś dużo szerszy zakres i wręcz wypełnia czy też przenika cały proces badawczy, a dylematów odnoszących się do poznania różnych aspektów ludzkiego życia nie da się rozwiązać poprzez proste zastosowanie abstrakcyjnych zasad (Mauthner i in. 2005).

Niezależnie od dyskusji pomiędzy zwolennikami i przeciwnikami kodyfikacji standardów etycznych dla geografów, świadomość środowiska i samokontrola badaczy wydaje się konieczna dla dalszego rozwoju myśli geograficznej (Mitchell, Draper 1983, Hay 1998). Znacząca pomocą dla świadomych geografów, którym zależy na realizacji badań z zachowaniem zasad etyki zawodowej, jest zapewne szeroki wybór literatury przedmiotu oraz kodeksów etycznych opracowanych na gruncie dyscyplin pokrewnych z geografią społeczną. Ważne jest jednak, aby pamiętać, że kwestie etyczne pozostają wrażliwe na kontekst, bywają bardzo skomplikowane, dominują w nich raczej odcienie szarości, niż czerń i biel, co uniemożliwia stworzenie jednoznacznego, powszechnego i uniwersalnego zestawu zasad lub wytycznych. Tylko odpowiednia edukacja, samodoskonalenie i doświadczenie badaczy mogą, przy ewentualnym wsparciu kodeksów i standardów etycznych, doprowadzić do podejmowania słusznych decyzji. Niezbędne są moim zdaniem również ciągłe dyskusje w środowisku geografów, które mam nadzieję będą miały coraz częściej miejsce – zarówno w codziennej pracy zespołów badawczych, na konferencjach naukowych, jak i na łamach czasopism geograficznych.

Literatura

- Batorski D., Olcoń-Kubicka M. 2006. Prowadzenie badań przez Internet – podstawowe zagadnienia metodologiczne. *Studia Socjologiczne*, 3(182): 99–131.
- Birch M., Miller T. 2005. Encouraging Participation: Ethics and Responsibilities. [W:] M. Mauthner, M. Birch, J. Jessop (red.), *Ethics in Qualitative Research*. SAGE Publications Ltd, London, Thousand Oaks, New Delhi, s. 91–106.
- Clark S. 1991. Invisible Woman: Using Qualitative Research. *New Zealand Journal of Geography*, 92: 6–7.
- de Laine M. 2000. *Fieldwork, Participation and Practice: Ethics and Dilemmas in Qualitative Research*. SAGE Publications Ltd, London, Thousand Oaks, New Delhi.
- Denzin N.K. 1999. Cybertalk and the Method of Instances. [W:] S. Jones (red.), *Doing Internet Research*. SAGE Publications Ltd, London, s. 107–125.
- Diener E., Crandall R. 1978. *Ethics in Social and Behavioral Research*. University of Chicago Press, Chicago.
- Edwards R., Mauthner M. 2005. Ethics and feminist research: Theory and practice. [W:] M. Mauthner, M. Birch, J. Jessop, T. Miller (red.), *Ethics in Qualitative Research*. SAGE Publications Ltd, London, Thousand Oaks, New Delhi, s. 14–31.
- Flicker S., Haans D., Skinner H. 2004. Ethical Dilemmas in Research on Internet Communities. *Qualitative Health Research*, 14(1): 124–134.
- Flowerdew R., Martin D. 2005. *Methods in human geography: A guide for students doing a research project*. Pearson Education Limited, Harlow.
- Galewicz W. 2009. O etyce badań naukowych. *Diametros*, 19: 48–57.
- Hammersley M. 1999. Some reflections on the current state of qualitative research. *Research Intelligence*, 70: 16–18.
- Hammersley M., Traianou A. 2012. *Ethics in Qualitative Research: Controversies and Contexts*. SAGE Publications Ltd, Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, Washington DC.
- Hay I. 1998. Making Moral Imaginations. *Research Ethics, Pedagogy, and Professional Human Geography*. *Ethics, Place & Environment*, 1(1): 55–75.
- Hay I. (red.). 2000. *Qualitative Research Methods in Human Geography*. Oxford University Press, Melbourne.
- Hay I. 2010. Ethical Practice in Geographical Research. [W:] N. Clifford, S. French, G. Valentine (red.), *Key Methods in Geography*. SAGE Publications Ltd., Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, Washington DC, s. 35–48.
- Hewson C., Yule P., Laurent D., Vogel C. 2003. *Internet Research Methods: a practical guide for the social and behavioural sciences*. SAGE Publications Ltd, London, Thousand Oaks, New Delhi.
- Jones R.A. 1994. The Ethics of Research in Cyberspace. *Internet Research*, 4(3): 30–35.
- Kodeks Etyki Socjologa uchwalony przez Walne Zgromadzenie Delegatów Polskiego Towarzystwa Socjologicznego dnia 25 marca 2012 r.
- Kotus J., Rzeszewski M., Bajerski A. 2015. *Przyjezdni w strukturach miasta – miasto wobec przyjezdnych: studenci i turyści w mieście w kontekście koncepcji city users*. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Mauthner M., Birch M., Jessop J., Miller T. 2005. *Ethics in Qualitative Research*. SAGE Publications Ltd, London, Thousand Oaks, New Delhi.
- Miller T., Bell L. 2005. Consenting to what? Issues of Access, Gate-keeping and “Informed” Consent. [W:] M. Mauthner, M. Birch, J. Jessop, T. Miller (red.), *Ethics in Qualitative Research*. SAGE Publications Ltd, London, Thousand Oaks, New Delhi, s. 53–69.
- Mitchell B., Draper D. 1982. *Relevance and Ethics in Geography*. Longman, New York.
- Mitchell B., Draper D. 1983. Ethics in geographical research. *Professional Geographer*, 35(1): 9–17.
- Morrow V., Richards M. 1996. The Ethics of Social Research with Children: An Overview. *Children & Society*, 10(2): 90–105.
- Niedbalski J. 2017. Dylematy etyczne i problemy metodyczne warsztatu badacza na przykładzie badań prowadzonych w środowisku osób z niepełnosprawnością intelektualną oraz niepełnosprawnością fizyczną. *Studia Humanistyczne AGH*, 15(4): 35–51.
- Polskie Towarzystwo Socjologiczne. *Kodeks Etyki Socjologa*.

- Proctor J.D. 1998. Ethics in geography: geographical giving moral imagination form to the. *Area*, 30(1): 8–18.
- Radzinski A., Gadziński J. 2018. Travel Behaviour in a Post-Socialist City. *European Spatial Research and Policy*, 26(1): 43–60.
- Ratzan R.M. 1980. “Being Old Makes You Different”: The Ethics of Research with Elderly Subjects. *The Hastings Center Report*, 10(5): 32–42.
- Smith D.M. 1997. Geography and ethics: A moral turn? *Progress in Human Geography*, 21(4): 583–590.
- Sowada T. 2019. Ruchy miejskie w działaniu. Oblicza partycypacji. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Waskul D. 1996. Considering the Electronic Participant: Some Polemical Observations on the Ethics of On-Line Research. *The Information Society*, 12(2): 129–140.
- Winchester H.P.M. 1996. Ethical issues in interviewing as a research method in human geography. *Australian Geographer*, 27(1): 117–131.

Finansowanie: Niniejszy tekst powstał dzięki badaniom realizowanym w ramach projektów 2018/31/B/HS4/00059 oraz 2017/25/N/HS4/00018 finansowanych ze środków Narodowego Centrum Nauki w Krakowie.

The ethics of research in socio-economic geography: between standards and research practice

Abstract: The main aim of this paper is to provoke continuous discussion on ethical issues related to conducting social research in geography. The main issues in this article are presented in form of literature review about ethics of research practice. The author first discusses general issues concerning the understanding of ethical standards in science and their codification. In second part of this paper author discuss examples of ethical dilemmas taking into account the specific of human geography and the dynamics resulting from the development of new technologies. Presented arguments provoke to conclusion that because of complexity of ethical issues there is no possibility to resolve them only by following set of codified rules or principles. The only way to conduct ethical research is through deeper reflection, continuous exchange of experience and discussion between researchers.

Key words: ethics, research, human geography, socio-economic geography